

Füzi László

Az idő keresése

„Hosszú az út az emlékezéstől a felejtésig, még hosszabb a felejtéstől az emlékezésig...”

Sándor Iván

I.

Néha újraolvassa azt, amit addig írt. Az olvasottakat nem tudja a külső szemlélő szemével nézni, minden, amit olvas, vele történt meg, a valamikori történések elevenen élnek benne. Olvasás közben nem is a szöveget figyeli, nem az olvasottakat latolgatja, valami máson gondolkodik.

Így, tűnődve vette észre, hogy mindig terekről írt, arról a térről, amelyikbe beleszületett, aztán a megismert, újként megélt terekről. S arról, hogy ezek között a terek között, a megörökölt, aztán pedig elhagyott tér és az újonnan megismert terek között soha nem érzett kapcsolatot. Az egyik tér nem folyt át a másikba, így gondolkodásában az nem is tudott a másik helyére kerülni, a terek számára soha nem rétegződtek egymásra. Nem látta egy-egy tér időbeli alakulását, ahogyan azt sem látta, hogy egy-egy tér hogyan élte meg a maga átalakulását. Újabb és újabb terekbe lépett át, s ha valamikor visszatért egyikbe vagy másikba, akkor már a rövidebb vagy hosszabb időszakok által megteremtett végkifejletet látta, az átmenetet és az átfejlődést sohasem. Így volt az otthoni világgal, azt egyre inkább kívülről, az egyetemista lét kezdetétől előbb pár hetes, majd pár hónapos kihagyásokkal látta, aztán jöttek az egyre nagyobb szünetek, s még inkább így volt annak a világnak a kiegészítő tereivel, azok eltűntek a szeme elől.

A terekből való kilépései kényszerűek és drasztikusak voltak. Ezeket a kényszereket az idő teremtette meg, most, amikor újabb folyamát kezdi a tűnődéseinek, őszintén kell beszélnie arról, hogy otthonról, most még ezt a példát említi, el kellett jönnie, s el is akart jönni, ezért az otthoni világgal kapcsolatos megjegyzéseit soha nem akarta nosztalgikus érzülettel ellátni. A személyes, családi kötődéseken túl a teljesebbnek érzett világra tekintett vissza, az olvasó (olvasó, oh) ezt érezhette nosztalgiának, ő viszont akkor is tudta és most is tudja, hogy a szülőföldjének jutott téréből ki kellett lépnie, máskülönben nem tudott volna úgy mozdulni, ahogy azt az idő mozgásából, az idő általa érzékelt mozgásából szükségesnek gondolta. Ehhez csak azt teszi hozzá némi kiábrándultsággal, hogy mindig szerencsésnek tartotta azokat, akik az idő mozgulásait gyermekkoruk terében élhették meg, s így a változások mellett az állandóság képzetét is magukénak tudhatták. Az ő útkeresése viszont az idő mozgását követve a terek kényszerű elhagyásával járt együtt.

Az újabb emlékezet-tömb kialakításakor elsőként Sándor Iván gondolatát jegyezte fel a felejtés és az emlékezés egymáshoz való viszonyáról. Korábban nem foglalkozott hasonló kérdésekkel, most már érzékenyebb lett az emlékezéshez és a felejtéshez kapcsolódó gondolatokra, Sebald feljegyzésére is nyilván ezért figyelt fel. Az író a maga nagyon finom eszközeivel az emlékezetkiesés kapcsán írja a következőket: „Nem hiszem, ... hogy értenék

a törvényeket, amelyek alapján a múlt visszatér, de egyre inkább úgy érzem, mintha egyáltalán nem létezne az idő, hanem csak különböző, valami magasabb térgeometria szerint egymásba illeszkedő terek volnának, amelyek között az elevenek és a holtak, attól függően, hogy milyen kedvük van, ide-oda járhatnak, és minél jobban belegondolok, annál inkább úgy tűnik, hogy mi, akik még életben vagyunk, a holtak szemében valóságosan és csak néha, bizonyos fényviszonyok és légköri feltételek esetén láthatóvá váló lények vagyunk.”¹

Ezzel szemben mondja ő azt, hogy az egymáshoz ilyen vagy olyan módon kapcsolódó terekbe való átlépést el tudja képzelni, ezt megélte, de a tereket az idő nélküli létezésükben nem tudja elképzelni. Számára az egymástól elkülönülő terek mindig a maguk idejében léteztek, ami abból következett, hogy az idő egyes pillanatai között sem érzett folytonosságot, egy-egy időszakasz egy-egy térrel kapcsolódott össze az életében, s így egy-egy térrel kapcsolódik össze az emlékezetében is. A gyerekkor lelegején ott volt a félelem, az, ahogyan szülei rettegve beszéltek a politikáról, akkor nem értette, hanem csupán érezte ezt, a hatvanas évek mintha derűt hozott volna szülei gondolkodásában is, ez nála a közösséghez való kötődést eredményezte, a hetvenes évek elejétől az útkeresést élte át, a kényszert, hogy meg kell találnia a maga helyét. S azt, hogy el kell jönnie otthonról, úgy is mondhatná, bár akkor még aligha használta ezt a kifejezést, hogy ki kell törnie otthonról. Falakat maga körül csak a hetvenes évek végén talált, addig mintha szigeteken élte volna, az idő és a tér kapcsolódása által megteremtett szigeteken, képzeletében ezek nyúlványokkal kapcsolódtak a világhoz. Soproni gimnazistaként a kitörés kényszere mozgatta, a vásárhelyi katonaság alatt a közösségre való rátalálás élményét élte át, egyetemistaként mestere világa teremtett körülötte szigetet, így az ország hangulatának megkeményedését kevésbé érezte, mint mások. A hetvenes évek végén kerültek Egerbe, ott megérezte mindazt, amitől a sors addig megkímélte. Kecskemét a nyolcvanas évek elején-közepén az egy évtizeddel korábbi útkeresés megismétlését adta számára, másképpen-máshogyan, mint korábban. Aztán pedig, mondjuk nyolcvankilencetől, újabb, de mégiscsak más kecskeméti évek következtek, ezzel az időszakkal mintha megszakadt volna a korábban felállított tétel, a külső szemlélő akár a folytonosságot is érzékelhetné az egy térben eltöltött évtizedekben, pedig az idő elkülönülő szakaszai itt is más oldalát mutatták a látszólag azonos térnek.

Vesztett vagy nyert az idő által rákényszerített mozgások követésével?

Vesztett vagy nyert a terek elvesztésével, majd egy másik tér megtalálásával?

Azt gondolja, a kérdéseket nem lehet így feltenni. Ezen a módon akkor lehetne feltenni őket, ha előre ismernénk a kor mozgásait és a ránk váró tereket, s előre tűnődhetnénk azon, hogy ilyen vagy olyan döntésével nyer-e vagy veszít-e valaki.

Az, amit sorsnak neveznek, tudjuk, a következményeket előre nem látó döntésekből és mozgásokból nő ki.

Azok veszítettek, akik behaltak a huszadik századba, akiket a háborúban elpusztítottak, akiket a század ideológiai harcai közepette agyonlőttek, megaláztak, kitelepítettek, akikről elvették a világukat.

Szülei nemzedéke, most nem azokról beszél, akik kivételként, a maguk erejéből vagy a korba belekapaszkodva radikálisan mozdulni tudtak a második világháború után, az életformaváltásban sem kaptak akkora lehetőséget, mint ők. Az előttük járókból, de még az ő nemzedékükből is sokan a már említett háborúban haltak meg, nagyszülei életébe a husza-

1 W. G. Sebald: *Austerlitz*, fordította: Blaschik Éva, Európa Könyvkiadó, 2007, 199.

dik század mindkét nagy háborúja beleszólt, ők annyi évet éltek meg abból a századból, amennyit a „rövid huszadik század” éveit kitesznek – ehhez képest azok, akiknek az életük jó része a huszadik század békés utolsó harmadára esett, náluknál nagyobb mozgásteret kaptak az élettől.

Olvasás közbeni megfigyeléseinek van egy másik rétege is. Egyre erősebben figyel arra, hogy a történések az írás által megteremtett formájukban képesek-e új életre kelni, képesek-e önmagukat újratemetni.

Leírja másképpen is, az foglalkoztatja, hogy vélt vagy valós igazságai újratemethetőek-e az írás segítségével.

1.

Ennek a könyvnek a lezárását nem a Kádár-rendszer felszámolódása sietteti, írta korábbi számvetései végén.

Valóban nem az siettette, mert nem annak a rendszernek a történetét akarta megírni, nem, nem egy rendszerét, még azért sem, amelyikben az élete egyik része eltelt.

Nem a Kádár-rendszer történetét akarta megírni, még akkor sem, ha élete annak a rendszernek a meghatározottságában létezett és létezik, jelen időben mondja ezt, egyre erősebben érzi a jelen időt.

Valamennyire mindig is kilógott abból a világból, mint minden más világból is. Történészeknek sem gondolja magát, ezt azért mondja, mert azt a rendszert valójában történészeknek kellene leírniuk. Az általa megfigyelt, emlékezetében őrzött apró adalékokon túlléptek már régen, talán ezért nem érdekli annak a rendszernek a rendszer volta.

Valami más érdekelte, akkor is, amikor abban a világban benne élve gyűjtötte az adatokat, nem önmagát és nem a rendszert nevezte volna meg érdeklődése tárgyaként, s most sem a mindig újabb rendszereket mondaná, hanem valami mást, valami olyat, ami túl van önmaga életén s innen a rendszer-rendszerek arculatán.

Ha meg kellene határoznia azt, ami foglalkoztatja, akkor azt a titokzatos valamit az idő megélése kifejezéssel határozná meg, ha ilyesmiről egyáltalán lehetséges lenne pontos meghatározásokat adni.

A Kádár-rendszeréről írt már korábban is, akkor azt írta, hogy Kádár a hatalom robotosa volt, minden lépése az általa egyszer megszerzett hatalom megőrzését szolgálta, s miközben nyitottabb világot engedélyezett más szocialista vagy kommunista vezéreknél, a valóság tényeinek elfedése és a valódi döntésekre való képtelensége nemcsak saját korát árnyékolta be, hanem a rákövetkező időszakot is. Még nagyon gyerek volt, amikor megjegyezte, hogy annyira leegyszerűsítetten, ahogyan a világról Kádár beszélt, a huszadik század második felében már nem lehet beszélni. Akkor még olyan kifejezéseket sem hallott, mint a párt vezető szerepe, demokratikus centralizmus, hatalmi harcok, titkosrendőrség és háromperhárom, csak azt tudta, hogy a világ bonyolultabb annál, ahogyan arról az az önmagát valamikori munkásembernek beállító valaki beszél. Később már többet tudott a világról, az országról és Kádárról is, szívta magába az információkat, azt hitte, hogy

valamikor a hozzá eljutó információ-morzskákat is összerakja majd. Nem így történt, a Kádár-rendszer összeomlása után megjelent dokumentumokat inkább általános érdeklődése kielégítéseként, s nem pedig egy olyan világ lenyomataként olvasta, mint amelyik az ő életét is meghatározta.

2.

Az, hogy az idő, a megélt idő megértésére törekedett, visszanezésekben is segíti. Az előtte megnyíló sávokban látja korábbi önmagát és látja számára adott rendszert-rendszereket (nevezzük ezeket az életét körülfogó, folyton változó kereteknek). Mindezek ellenére nem az életét körbefolyó világok leírása foglalkoztatja, ahogy korábban sem ezeknek a világoknak a leírása foglalkoztatta.

Az idő érdekelte, akkor is és most is, az idő állandó mozgása, átalakulása.

Az idő újabb és újabb arca érdekelte, az, hogy az idő mozgása, állandó átalakulása miképpen határozza meg az életét.

Az érdekelte, hogy az idő mozgása, változása miképpen hat egy ember életére, s ezt leginkább önmaga életén keresztül tanulmányozhatta.

Ha figyelt valamire, akkor erre figyelt már gyermekora óta.

Értetni akarta az időt, tudni akarta, hogy mi, miért történik, hogy a világ történései között milyen összefüggések mutatkoznak.

Amikor elindult otthonról, akkor azért indult el, mert azt gondolta, hogy az idő mozgását másutt jobban megértheti, mint a számára adott otthoni világban.

Ma is érteni akarja az időt, tudni akarja, hogy mi történik körülötte, s azt is, hogy ami megtörténik, az miért történik meg, de ma már visszafele is figyel, s nemcsak a világra figyel, hanem arra is, hogy látja-e korábbi önmagát az idő által teremtett történésekben, átalakulásokban.

3.

Visszatér korábbi játékaikhoz. Akkor, annak a könyvnek az írásakor azt mondta, hogy *Én*-könyvet ír, de valójában a maga életének a társadalmi vonatkozásai foglalkoztatják. Azt is mondhatta volna, hogy önmagán, önmaga életén keresztül szeretett volna a korról beszélni.

Mondhatta volna ezt is, de ez már nem lett volna igaz.

Ha valaki a korról akar szólni, akkor nagy igényű tervei vannak, legszívesebben átfogó képet rajzolna, tendenciákat vázolna fel, a kor történézésének tekintené magát, s szereplőket, fő- és mellékszereplőket mozgatna.

Csakhogy ahhoz, hogy fő- és mellékszereplőket mozgasson valaki, ismernie kell valami olyat, amelyet egy-egy kor átélői nem ismerhetnek. Ismernie kell az apró részleteket, történeteket, anekdotákat – s az alapvető működési mechanizmusokat, mindazt, ami a saját korukból általában rejtve marad egy-egy kor megélői előtt.

Tudnia kell a történetsorok lejátszódásáról, a mélyben rejtőző erőkről, így arról is, hogy milyen erők formálják a történéseket, s hogy a történések találkozási pontjai mikor és hogyan mutatják meg magukat.

Mindezekén túl ismernie kell saját kora végkifejletét.
Másképpen mondja, ismernie kellene saját kora végkifejletét.

A történetírás mai lehetőségeit és annak változatait elemző írásainak egyikében Gyáni Gábor említi meg, milyen visszás az, ha a maguk élettörténetét külső vagy belső készítésre elmondók azt hiszik, hogy formálói voltak a történelemnek, s ezért az általuk megélt elmondása mellett az általuk megélt korszak egészének magyarázatát is igyekeznek megfogalmazni. „A történetírás szintén hozzájárult e helyzet kialakulásához azzal, hogy hirdetni kezdte a »történelem alulról« való megközelítésének feltétlenül üdvös voltát. Ezzel mintegy igazolják és magasabb szintre emelik azt a meggyőződést, hogy az átlagemberek maguk is formálták a történelmet. Az oral history fellendülő divatja tovább erősítette az általa megszólaltatott tanúkban azt a hitet, hogy múltbeli életüknek volt történelmi jelentősége. Innen már csupán egy lépés, hogy az emlékező számot vessen a magasban zajló történelem »lényegével.«”*

Élete során találkozott történeti vagy irodalomtörténeti súllyal bíró „szereplőkkel”, egy-egy történelemkönyvekbe bekerülő helyszínre is elkerült, de még a történelem tanújának szerepére sem tart igényt.

A történelem csak játszott vele, végig a kezében volt, ahogyan mások is a történelem kezében voltak.

* Gyáni Gábor: *Ki írja a történelmet (és kinek)?* Élet és Irodalom, 2012. december 21. 17.

4.

Nem tudja, emlékekből összerakhatók-e a történeti-logikai rendbe illeszkedő vonulatok.

Nem a történelemről akar könyvet írni, ennek ellenére annak, amit ír, meg kell felelnie a történelmi hitelesség feltételeinek. Még akkor is, ha életének főbb történései, személyes tapasztalatai szükségszerűen különböznek attól, ami egy-egy eseményről a történelemkönyvekben áll vagy áll majd.

Nem az emlékezettel van gondja, bár maga is érezhette, hogy az emlékezet a saját törvényei (s feltehetően a megrendelő, azaz a mindenkori én igényei) szerint rendezi el azt, ami megtörtént, s azt, amit az ember a történetekkel kapcsolatban gondolt, ezért az emlékezetet magában sokszor hasonlította az álmokhoz. Ha egy-egy álom az ébredés utánra megőrződött benne, akkor a még megfogható álomfoszlányok racionális magyarázatára törekedett, az álomfejtés, mint minden más irracionális tevékenység, távol állt tőle. Az álmait a létéből következőknek látta, nem gondolta, hogy értelmezésük bármit is hozzáadhat az életéhez. Mindez az emlékezet kapcsán csak azért jutott eszébe, mert valamikor az egyik általa becsült folyóirat szerkesztője írást kért tőle az álomról, s akkor valamennyire tanulmányozta a vonatkozó irodalmat. Akkor tanulta meg, Michael Jovet munkáiból, hogy az álom az emberrel történetek feldolgozásának, mi több, az ember megálmodásának tekinthető. Az álom teszi különbözővé az embereket, s ez teszi alkalmassá őket új feladataik megoldására – mondja Michael Jovet.

Lehet, hogy az ébrenlétben az emlékezet hasonló szerepet tölt be, mint az alvásban az álom? – kérdezi.

Nem ad választ a kérdésére, az emlékezést az önértelmezés eszközének szeretné látni.

Önmagát azonban nem most, nem az emlékezés által teremti meg, az emlékezés a mostani feljegyzések formáját határozhatja meg. A kitérő után pedig visszatér oda, ahonnan elindult, szóval nem az emlékezettel van baja, még ha a lehető legpontosabban is működik az emlékezete, a benne rögzült kép akkor is különbözhet a másokban élő képtől, vagy attól, ami a köztudatban őrződik egy-egy eseménytől.

Az álommal kapcsolatos írása a Műhely című folyóirat 2008/6. számában jelent meg.

„Ezek az álmok többet tudnak, mint álmodójuk” – írta Jékely Zoltán, utalva az álomnak az életet uraló voltára.* Michael Jouvet a következőképpen fogalmazta meg az álommal kapcsolatos felfogását: „Az álmodás az, ami különbözővé tesz bennünket, mivel ekkor töröl el egy iteratív programozás egyes tanult vonásokat, vagy éppen megerősíti őket, ha összhangban vannak az álom genetikai programozásával... Vagyis az agyban nincs olyan rendszer, ami a DNS jóvoltából a más szerveknél megfigyelhető örökölt tulajdonságok megőrzését segítené, mint amilyen a Bourbonok orra.”** Az álom az egyéniség őrzése mellett új gondolatstruktúrákat állíthat elő, és így az ember új problémákat érthet meg. Jouvet tehát azt mondja, hogy az ember álom közben formálódik, akkor tűnnek fel az előtte formálódó lehetőségek, azokat akkor veti össze a korábbi történésekkel s a saját genetikai programozottságával.

* Jékely Zoltán versét idézi: Bodrog Miklós: *Álmaink barlangvilága*, Kairosz Kiadó, 1995. 24.

** Michael Jouvet könyve: *Alvás és álom*, Typotex Kiadó, 2001, Fordította: Gécseg Zsuzsa, 113.

5.

Hol formálódik az emlékezést diktáló hang?

Talán ott, ahol az ember mérlegre teszi a vele történeteket, s elrendezi a maga világát.

Talán ott, ahol a hívő ember az Istenével beszélget.

Nem gondolja, hogy erről bárki is többet tudna mondani.

Ezeket a mostani feljegyzéseket nehezebben írja, mint a gyermekkorára való emlékezéseket.

Akkor sem a gyermekkorára emlékezett, hanem szülei és nagyszülei világát írta le.

Leírta a valamikori, tradicionális világot, hogy megmutathassa, milyen változások-elmozdulások történtek vele.

Leírta, hogy megmutathassa, mi tűnt el, s mi nőtt ki az eltűntnek a helyén azóta, amióta tudatosan figyel a világot.

Most azt olvassa, hogy az, aki elhagyta azt a világot, bűnt követett el.

Azt is olvassa, hogy az, aki leírja azt a világot, bűnt követ el.

Bűnt követ el, mert ártatlanságukban kiszolgáltatja őket.

Ezeket az érzéseket ő is átélte, mégis leírta azt, amit arról a világról tudott.

Az a tömb, ami akkor felmerült benne, már régen megformálta magát, neki csak le kellett írnia, amit a belső hang mondott.

Nem tudta megtenni, hogy ne írja le azt, amit a hang mondott neki.

Borbély Szilárd, a *Nincstelének* című regény szerzője írja: „Aki elárulta a megalázottak sorsközösségét, a parasztokat, és az urak közé állt, az megbocsáthatatlan bünt követett el. Amikor elkezdtem leírni a szüleim és a falu világát, akkor döbbsentem rá, hogy ezzel a leírással elárulom őket. Büntetésképpen elfelejtettem a nyelvüket, amely az én saját nyelvem is volt. Anyámmal akkor már nem tudtam beszélni. A saját magányába forduló apámmal sem találtam hangot. Aki elhagyja a falu népét, az elárulja őket. Aki beszél róluk, az is. Aki kiszakad közülük, az pedig elveszíti nyelvét. Aztán újra tanul beszélni. De egy nyelv közben elveszett. Ezt az utat jártam be én is.”*

* Borbély Szilárd: *Egy elveszett nyelv*, Élet és Irodalom, 2013. július 5. 13.

6.

Az emlékezés teret követel a maga számára.

Sem az emlékezés, sem az általa kitöltött tér nem az írás által létezik. Az írás nem tesz mást, mint felszínre hozza és megmutatja a gondolkodás mások előtt rejtetten zajló mozzanatait.

Az emlékezés a lélek legmélyebb folyamataihoz tartozik, s szükségszerűen másnak mutatja a múltat, a múlt eseményeit, mint ahogyan azok valamikor megtörténtek. A gondolkodás az idővel való kapcsolatában átformálja a valamikori történéseket is.

Ha valaki tudatosan visszaél a múlttal, s bármilyen ok miatt meghamisítja azt, akkor arról az emberről nem szabad többet beszélni, mert ebben az esetben nem az emlékezés mechanizmusa érvényesül, hanem valami más, leginkább valami-féle érdek.

Ugyanakkor az emlékezés – erre szolgált a fenti, álommal való összevetés – minden tudatosság, haszonelvű érdek nélkül is átrendezi a múltat, a mindenkori jelen által megteremtett összefüggések érvényesítésével, a hangsúlyok átrendezésével.

Ebben az összefüggésben az emlékezés a jelennel folytatott küzdelmek részévé válik, nem összefoglalás, nem lezárás, hanem felkészülés az állandó változások megértésére, feldolgozására.

7.

Mondhatta volna azt is, hogy a kor fontosnak gondolt történéseinek a maga életében való megjelenéséről akart írni az előző könyvben, de ha ezt mondta volna, akkor is ugyanazt mondta volna, mint amire korábban már utalt, mert-hogy a korról, a szereplőkről, a mélyben működő és onnét fel-feltörő erőkről is szólnia kellett volna.

Nyugodtan, megfontoltan mondja, a kort, a számára adott kort nem tartotta olyan jelentősnek, hogy felfejtésének szentelje az életét.

Szinte szenvtelenül igyekszik ehhez hozzátenni azt, hogy önmaga életét sem tartja annyira érdekesnek, hogy leírásával az olvasót terhelje.

Valójában annak a könyvnek az írásakor is az foglalkoztatta, mint amikor élte az életét. A mai napig az a kérdés foglalkoztatja, hogy az, amit a kor lényegének gondolt, miképpen jelent meg az ő életében, s az, hogy a kor mozgásai (tudja,

leegyszerűsítő kifejezés ez, de nem tud helyette másikat mondani) s a maga élete között milyen kapcsolódási pontok, ütközések, feszültségek mutatkoztak.

Így nem mond mást, csak azt, hogy abban a könyvben a maga életéről beszélt, úgy, ahogy megélte azt, elemezve-mérlegelve a történéseket, mindig hozzámérve őket ahhoz, amit a korból és a világból ismert.

S most is azt mondja, amit akkor, az előző könyvet írva is mondott. Annak a könyvnek a lezárását valóban nem a Kádár-rendszer szétesése siettette, hanem az, hogy az élete, s az azt körülvevő keretek megváltozása, átalakulása közepette már nem tudott az addigi hangon írni.

Az újabb történésekről már nem tud a korábban feltörő hangon szólni, mondta akkor.

A mostani könyvet kikényszerítő hang, a megszólalás módja új, a korábitól különböző formát követel magának, mondja most.

Nem érzi, hogy túlságosan figyelnie kellene a Kádár-rendszer érzékenységére, de mivel élete első harminchárom éve abban a korban telt el, a Kádár-rendszerrel mondottak után megjegyzi, hogy ezt a mostani kor is számos ellentmondásos jelenséget teremtett maga köré.

Ezzel nem azt mondja, hogy ennek a kornak a feladatai nem nagyok, azt sem mondja, hogy a kor a reá mért feladatokból ezt vagy azt nem teljesítette, s végképpen nem mondja azt, hogy ennek az időszaknak nem voltak magasztos pillanatai. Voltak, főképpen a rendszerváltás folyamatában, amikor az álmok minden korábbinál jobban uralták az életüket, s hiába olvastak korábban Adyt, Bibót és Szűcs Jenőt, minden, amit történelmi meghatározottságról tudtak, törlődött a gondolkodásukból, s elhitték, hogy az életüket meghatározó keretektől azonnal és következmények nélkül kiléphetnek.

A jövő történészei, ha lesznek még történészek, nyilván pontosan meghatározzák majd, hogy az elmúlt húsz-huszonöt évben mi történt, s mi nem történt, azt is megmondják majd, hogy ennyi idő alatt minek kellett volna megtörténnie, s azokból mi történhetett volna meg. Ő maga ezt a kort azért tartja kisszerűnek, mert ami történt és történik, az az embert maga alá gyűrve történt és történik.

Mindez nem jelenti azt, hogy nem a maga terét és feladatát keresve élne az életét.

8.

Ha a hang hiányzik, akkor a forma is, mondja, mert a hang, a szöveget szinte, tollbamondó hang mindig megteremti a maga számára a formát, ezt már a maga életében is megtapasztalta.

Igen, de mi van akkor, kérdezi, ha a hang elhallgat, már nem mondja tollba a történéseket, s az elbeszélés folyamában kialakuló rendszereket sem teremteti meg vele.

Mondhatná, hogy az első kötetet tollbamondó hang sokáig formálódott, az évek során sokszor mondta el magában mindazt, ami az adott világban vele történt, egészen addig, amíg nem maradt más feladata, csak az, hogy a maga számára meghatározott végső változatot leírja.

Nem tudott másképpen tenni, le kellett írnia mindazt, amit az a hang mondott.

Tudja, mindannak, amit az első könyvben leírt, az előképe már az ő születése előtt megteremtődött. Akkor, amikor azt a könyvet írta, úgy érezte, hogy az általa olvasott könyvek többsége mintha nem is szólt volna másról, mint a kilépésről, kinek-kinek a maga világából való kilépéséről. Ez tette számára könnyűvé annak a könyvnek a megírását.

Mégis érzi, hogy az akkori könyvet felkínáló hang kialakulásának magyarázatát valahol máshol kell keresni.

Talán nem is a kiinduló-, hanem a zárópontban rejlő távlatosságban.

Az előző könyv hangneméről valamikori egyetemi társa, egy időben kollégiumi szobatársa, Szigeti Csaba írt tanulmányt. Ebből idézi a következő mondatokat: „A szerzői Én-elbeszélésnek számos kialakult irodalmi alakzata létezik, s látható, hogy a szerző számára ezek az alakzatok (műfajok) nem kielégítőek. Amikor saját hangneméről beszél, a leggyakrabban negatív, kizárásos definíciókat ad, elmondja, hogy ez a könyv mi nem.”* Szigeti Csaba, akárcsak az általa tárgyalt feljegyzések szerzője annak a könyvnek a hangnemét folytathatatatlannak ítéli, a szerkezetét, következetesnek mondvá, a szerző törekvését beomlónak nevezi. Mi következhet ezek után? – ezt a szerző önmagától kérdezi, de nem törekszik a kérdés megválaszolására.

Az, aki mindezen tűnődik, fontosnak tartja Szigeti Csaba azon megállapítását, miszerint nem hisz abban, hogy valaha is lett volna organikus társadalomfejlődés vagy lett volna fogódzót jelentő hagyománytömeg. „Ugyanakkor hiszem, hogy mások számára volt (és van) a 20. századi magyar történelemnek hagyománya: a félelemé, az idegenség-érzésé, a kiszolgáltatottságé, a hatalmi dölyf és gögösségé ez a hagyomány, meg a »nem pöröltem, félreálltam, letörültem« tradíciója” – mondja.** A tűnődő ember ezt elfogadva gondolkodik azon, hogy honnét származik a benne élő vágy a fenti fogalmak által jelzett társadalmi állapotok iránt. A valamikor mégiscsak létező közösségi társadalom iránti vágy munkál benne, vagy gyermekkorában érzett meg valamit a hatvanas évek második felének levegőjéből?

De lehet az is, hogy ilyen jellegű vágyak nélkül nem tud élni.

* Szigeti Csaba: *Az önértelmezés hangneme* (Füzi László: *Kötések, szakadások – hármaskönyv*, Kalligram, Pozsony, 2012), *Eső*, 2013. 1. 92.

** Uo.: 96.

9.

Abban, hogy a monologizáló belső hang önálló teret követelt a maga számára, feltehetően szerepe volt olvasmányainak is.

Szinte az egész életében olvasott.

Gyerekkorában az olvasás számára az otthoni világtól való elfordulást jelentette. Önálló akart lenni, s ezt csak elvonulva, olvasmányaiába burkolózva tehette meg. Elvonulása miatt nem ismerte meg annak az akkor még a messzebbi múltra visszautaló értékeit. Magába zárkózott, ezért a munkákban sem vett részt úgy, ahogy környezete szeretne volna.

Ásni szeretett, egyedül, magában. Ma is szeret egyedül dolgozni, belefeledkezni egy-két órára egy munkába, akkor az kitölti, másra nem gondol.

A szokásos ifjúsági irodalom alig érintette meg. Az ifjúsági írónak lefokozott Jókai sem, Mikszáth alig. A Bűn és bűnhődésbe viszont beleborzongott.

Szinte mindent évekkal korábban olvasott el, minthogy valójában érthette volna azt, amit éppen olvasott. Szerencséje volt, az irodalom iránti, vagy inkább az irodalomtörténeti érdeklődése kirántotta abból, hogy az olvasmányaiiban csak a mesét keresse.

Gimnazistaként a könyvekre, folyóiratokra tett utalások már az önálló tájékozódás irányába indították el. A népi írókat olvasta, szociográfiai írásokat, antológiákat, ezek kötötték le társadalmi érdeklődését.

Egyetemistaként olvasta a kijelölt irodalmat, a bölcsészhallgatóknak ezer és ezer oldalon kellett átrágniuk magukat, s olvasta az elé került világ- és magyar irodalmat is. A hetvenes és nyolcvanas években jó volt a magyar könyvkiadás, már diákként is rendszeresen vásárolhatott könyvet, könyvtárát az akkori időszakban alapozta meg.

Szerkesztő lett, kéziratokat olvas máig. A kéziratban létező írás megértése, annak a megérzése, hogyan él majd az írás nyomtatott formában, külön tudást igényel.

Ezt a tudást csak gyakorlat révén szerezheti meg bárki is magának.

10.

Látja magát, áll Sopronban, a Várkerületen lévő könyvesbolt előtt, naponta figyelte a kirakatot, tettek-e ki új könyvet.

Szegeden a Kárász utcai könyvesboltok kirakatát figyelte naponta.

Egerben az iskolából ment haza Ágihoz a kollégiumba, a Fő utcai könyvesboltba pénteken szállítottak új könyveket, néha még vitték be őket a boltba, amikor utolsó órája után odaért.

Megvárta, míg a polcokra kerültek az új könyvek, átnézte valamennyit, s mindig vásárolt is magának.

Akkor még a vidéki városokban is hozzá lehetett jutni szinte minden újonnan megjelenő könyvhöz.

Kecskeméten is hamar megismerte a könyvesboltokat, a bennük dolgozókat is, látta-láthatta a megjelenő könyvek teljes kínálatát.

Egy húsvétkor, feltehetően 1999 húsvétján, mert a könyv abban az évben jelent meg, Márai Sándor Kassai őráratát olvasta Ágiéknál, a pécsi kertben. Márai az európai kultúrát siratja ebben a második világháború idején írott könyvben, hosszú és himnikus bekezdéseket szentel benne a könyvokultúrának is, ő most nem érinti ezeket a megállapításokat, csak Márainak a kassai könyvesboltról írott sorait idézi: „Természetesen a könyvkereskedő kirakata előtt állok meg, mert az ember utazás közben is reménytelenül céhbeli és csökönyös marad. A ház, melynek boltíves termeiben a régi könyvescég otthont talált, a legszebbek egyike Felső-Magyarországon. ... Életem egyik izgalmas emléke ez a kirakat. Itt állottunk meg, minden délben, a papok iskolájából jövet, ketten vagy hárman süvölvények, kiket megérintett e kirakat vonzása, s bámultuk a frissiben kirakott, új könyveket, a »hazai és külföldi irodalom« kötött és fűzött újdonságait. ... Nevek varázsa villogott felénk e kira-

katból, s örökre megőriztem a gyermekkor és az ifjúság kényes-mohó érzékelésével rögzített könyvfedél-émlékeket...”*

Amíg ezt a bekezdést kereste, szinte az egész könyvet újraolvasta. Márai döbbenetes pontossággal látta, érezte kora embert pusztító erőit, kiábrándulása és kétségbeesése őszinte, de sokszor Babits hangján szól, mondta magában. Idézi: „Az író nem mondhatta többé az igazat... de ki volt az áruló? Az író, vagy a korszak, mely rettenetes erővel tört be a szellem szentélyébe, megvásárolta a gondolkodót és a gondolatot? Mi volt előbb, az »olvasó árulása«, vagy az »írástudó árulása«?... Az igazság annyi, hogy az írók nem mondták ki a válságos pillanatban megfelelő erővel a varázsszavakat. Egy emberöltő idejéről, három-négy évtizedről beszélek, mikor a »válságos pillanatot« emlegetem.” Babits beszélt így, jó másfél évtizeddel korábban, s még más időszakban, mint amelyikben Márai felidézte ezt a hangot.**

Márai Kosztolányi hangján is tudott írni, Krúdyén is, és a magáén is. Az Egy polgár vallomásai és a Napló hatalmas folyama a saját hangján íródott.

* Márai Sándor: *Kassai őrjárat*, Helikon Kiadó, 1999, 98–99.

** Uo.: 69 – 70.

11.

Neki is himnuszt kellene írnia a könyvről és az olvasásról, de nem tud himnikus sorokat írni.

Mindazt, amit tud, az olvasásnak köszönheti.

A tanulásnak is, az időnkénti rendszeres tanulásnak, de inkább az állandó olvasásnak.

A munka mellett, egy ideje már a munkája is az olvasáshoz kötődik, mindig hagyott időt arra, hogy valami mást olvasson.

Valami mást – ami akár az ellenpontját is jelenthette a munkaként olvasottnak.

Az, amit olvasott, sokszor az egész lényéhez szólt, nem csak az értelméhez. Az olvasás őt magát is átalakította, olvasás közben valamennyit önmagából és a világból is megértett.

Az olvasás sokszor felkavarta, máskor pihentette, egy-két óra olvasás mindig feledtette vele a fáradtságát, máskor a bánatát, feszültségét olvasta ki magából.

Régóta nincs már ideje arra, hogy leülve egy-két órán keresztül csak az olvasással törődjön.

Sokat és sokféleképpen olvasott.

Olvasott önmaga kedvére, olvasott rárótt feladatként, olvasott vizsgákra készülés közben, olvasott, mert megkérték, hogy írjon egy-egy könyvről, olvasott lazításként – és olvasott élesben, a szöveg minden szavára figyelve, a fejében, a gondolkodásában azonnal rögzítve az olvasottakat, megértve, hogy az adott írás neki szól, ő az, aki tovább tudja vinni az olvasottakat, ezért annak minden sorát önmagába szívta.

Az így megértett könyvek, tanulmányok alapozták meg a munkáit.

Olyan élességgel, gondolkodása egészét lekötve, s a kiszámíthatatlan tényezőknek mégis teret adva olvasott, mint ahogyan valamikor a játék is megtörtént vele.

12.

Azzal, hogy a korábbi világokból való kiszakadások folyamata az újabb világokba való megérkezésekkel lezárult, mindaz, ami vele és nemzedéktársaival és az előtte járókkal megtörtént, a megérkezés felől értelmeződik.

Nem onnét, ahonnét elindultak, hanem onnét, ahova megérkeztek.

Így látja a maga helyzetét is.

Azt, ahol most áll, nem tudja és nem is akarja végpontnak nevezni, ez a pillanat mégiscsak azt mondja neki, hogy nem visszafele, a jelenből, a jelen különböző pillanataiból a múlt felé, hanem a mostani világra kell figyelnie.

A korábban említett távlatosság a múlt felé való nyitottságot jelentette, minél távolabbra nézett vissza, annál jobban érzékelte a távlatot, s minél közelebbre tekint most, annál inkább szűkebb lesz a perspektívája.

Az előző könyvben a távlatosság rántotta magához a történeteket. Folyamatokat, mozgásokat vázolt fel, értelmezte azokat – még a személyes vonásokat is általánossá formálta. Azt, amit az otthoni világról írt, a szüleiről, testvéreiről, gyerekkori vágyairól, egyetlen percig sem érezte kitarulkozásnak, úgy gondolta, hogy mindaz, amit akkor megélt, mára már elvesztette közvetlen személyes vonatkozásait.

Ami akkor történt meg vele, mára a személyességet vállalva is általánosíthatóvá vált, a mozgássorok lezáródása a személyes vonások közötti hasonlóságokat is megmutatta.

Mindaz, ami az újabb világba való belépéssel elkezdődött, még az általánosíthatónak vélt történeteket is személyesnek mutatja, így nemcsak azok elbeszélhetőségéért kell megküzdenie, hanem a kitarulkozás rémével is szembe kell néznie.

Az újabb világ leírásához hiányoznak az előképek, hiányzik a távlat, leginkább azonban a folyamatot lezáró, s így a tisztánlátás lehetőségét megteremtő pont is hiányzik.

Megváltozik a nézőpontja, a történetek már nem a múltból kiindulva értelmeződnek, önmagukban kell értékelnie azokat.

Hiányzik az emlékezéseknek az a hatalmas folyama is, amelyikhez a maga tünődéseit hozzákapcsolhatná.

Úgy gondolja, a visszanézés biztonságát megteremtő pontot nem is találja meg már soha.

A dallam nem változtat szövegén, mondja József Attila. Idézi az ide kapcsolódó sorokat: „Kibomlik végül minden szövevény. / Csak öntudatlan falazunk a gaznak, / kik dölyffel hisszük magunkat igaznak. / A dallam nem változtat szövegén.”

Átformálja a maga világára a fentiek igazságát, a dallam képes formálni a szöveget, mindazt, amit írt, mondja ismét a maga szövegére gondolva, a kiszakadás évszázadokra visszanyúló hagyományára visszanyúló hang formálta, az segítette megszületni. Formálta is, mondja, a dallam erősebb volt ön maga szándékánál, ezért küzdenie kellett vele.

Most nincs kapaszkodója, a hagyomány által kialakított dallamra sem támaszkodhat. Küzdenie kell.

13.

Az előző könyvben hosszú oldalakon keresztül írt arról, hogy számára, s vele együtt sokak számára, az otthoni, régi, paraszti-félpaszti világból való kilépés szükségszerű volt. Ahhoz, hogy a világgal valamennyire is lépést tudjanak tartani, ahhoz, hogy a világgal kapcsolatba kerülhessenek, a nagyszülei és a szülei világát ott kellett hagyniuk. Akkor már tudta, de ha nem tudta volna, akkor a körülmények beléje verték volna, hogy a szülők és a nagyszülők világának megtagadása minden nemzedék számára megkerülhetetlen feladat. Nekik, nemzedéke tagjainak, s előttük mindenkinek, akik a faluból való kilépés hosszú időszakra elnyúló kényszerét megélték, azonban nem csupán a múltjukból kellett kilépniük, nem csak azt az időt kellett megtagadniuk, amelyikben az elődeik éltek, meg kellett tagadniuk, mert az az idő végtelenül megkésített volt, hanem a maguk számára megörökölt és megőrzött teret is el kellett hagyniuk.

Tudta ezt akkor is, amikor otthonról elindult, s mint a fontos döntéseknél mindig, nem engedte, hogy az érzelmei befolyásolják.

Később az érzelmeik mindig visszaszerezték a jogaikat.

Magát a kilépést szükségszerűnek gondolja ma is, de ma már némi magyarázatot is hozzákapcsol ehhez a szükségszerűséghez.

Mindig, minden nemzedékből sokan hagyták el az általuk megörökölt teret. A huszadik század második felében, a polgárosodás egyik utolsó szakaszában, keserűen használja ezt a kifejezést, mert örök megkésítettségükre utal, azonban jóval többen tették ezt, mint korábban bármikor.

14.

A jelenség magyarázata nyilvánvalóan a kor által megkívánt, de erőltetett, s új tereket teremtő modernizációban rejlik. A hatvanas-hetvenes években a kényszerű és vágyott modernizáció a falvakat, más, pejoratívnak számító kifejezéssel a „vidéket” kevésbé érintette, mint a meghatározó városokat, minden statisztikai adat a főváros és a megyeközpontok akkori megerősödését, népességszámának növekedését mutatja. Ha visszagondol az általa fiatalon elképzelt értelmiségi életre, akkor azt kell mondania, hogy annak egyetlen feltétele sem létezett falun, az előttük és utánuk járókra kiterjesztve mondja ezt, volt honnét és volt miért eljönniük.

A mondathoz azonnal hozzászói, de nem volt hova visszamenniük, nemzedéke számára nem létezett az organikus élet megteremtésének lehetősége.* Fiatalon, gyerekként alig-alig gondolkodott ezen, tette azt, amit tennie kellett, ma már azonban megjegyzi, másképpen kellett volna lennie ennek, mégiscsak a huszadik század második felében jártak, az általa gyerekként megismert tereknek, s mindannak, ami ezekhez a terekhez kapcsolódott, akkorra már modernizálódniuk kellett volna. Akkorra a korábban lakott tereknek már régen át kellett volna alakulniuk, vagy azokat kellett volna modernizálni, s nem koncentrált tereket kellett volna teremteni, lakótelepekkel, művi terekkel, szinte a semmiből,

s akkor mindenki választhatott volna, hogy akar-e maradni, avagy mégis kilép az otthoni világból.

Szomorúan mondja, az életnek az adott korban megkívánható méltósága hiányzott akkor is, s számos esetben hiányzik ma is.

*Lám, az organikusság utáni vágy ismét előkerült.

15.

Ma már lát valamit, talán nem is keveset abból, amivel ez a vágyott új élet megajándékozta.

Ha hű maradna a szükségszerűség gyerekkorában talán túlságosan is sűrűn hallott jelszavához, akkor erősen ragaszkodna mindahhoz, amire szülei-nagyszülei világától elszakadva ebben az új világban rátalált.

Ha a visszatérést választaná, akkor fényévnnyire kerülne a mai világtól. Azt mondja, hogy a maga számára kialakított értékrenddel sem családi, sem szellemi vonatkozásban nem élhette volna meg otthon vagy egy másik faluban úgy az életét, ahogyan eddig sikerült megélnie azt.

De azt is látja, teszi hozzá az előző mondatokhoz, amit azzal, hogy ebbe az új világba bekerült, a régiből elveszített.

S azt is el kell mondania, hogy ez az új, számára lassan negyven éve új világ semmiféle megpihenés, megnyugvás lehetőségét nem teremtette meg.

Ennek kapcsán érzi, hogy a mélypontot még nem érte el.

Mostanra megteremtett világa szétesik majd, előbb, minthogy bármi is egészzé állna össze abból, amiért eddigi életében dolgozott. Gyermekük már most, szinte még csak az indulásukkor elszakadtak attól a várostól, amelyikben ők élnek, ugyanazt az utat járják már most is, mint amelyet ők jártak Ágival, olvasmányából nem építhet rendszert, mert a rendszerek mindenhonnt eltűnnek, írásai szükségszerűen torzók maradnak, mert nem találnak kapcsolódási pontokat mások munkáiban.

Nem tudja, még hány évig élhetik a mostani életüket, aztán a munkájukból is kiesve ketten maradnak a feleségével. Érzi, tudja, annak, aminek az eddigi életüket szentelték, nem lesz folytatása.

16.

Bármekkora organikus terek is nőttek volna ki otthoni világa körül, ő abból a világból mindenképpen kilépett volna.

Nem tudott volna olvasni, írni, gondolkodni abban a világban.

Nem tudott volna önmaga lenni, mert a közösség szinte minden pillanatban ránőtt az életére.

Azt, hogy mit veszített az otthoni világból való kilépésével, ebből az újabb világból látja, akkor azt tudta, ilyen könnyörtelenül és a kötődés ezernyi szálát átélve, hogy neki el kell jönnie onnét.

17.

Valódi önarcképet akkor rajzolhatna magáról, ha viláértelmezéseinek, mit értelmezéseinek, egyszerű, primitív értelmezési kísérleteinek egymást követő változatait különböző, egymásra rétegződő sikkokban tudná felvázolni. S ha mai tekintetével tudna kapcsolatot teremteni azzal az emberrel, aki ő volt akkor, s nem akart mást, minthogy megértsen valamit a világból.

Már tanár volt, kezdő tanár, amikor Görömbei Andrástól Egerben, Cs. Varga Istvánék lakásában megkapta Csoóri Sándor egyik írásának gépiratát, az írást a Forrás 1980. februári számából pengével vágta ki.

„Az ember idemegy, odamegy, koldul. Értelmiségi létére híreket koldul: mit tudsz? mit hallottatok? mi lesz a villámgyorsan összehívott országgyűlésen? mi lesz Helsinkiben, Belgrádban? S igaz-e, hogy mélyülnek újra a hazai szakadékok, vagy csak a saját zsebükre dolgozó madárjósok riogatják a népet jó szokás szerint?

A verszegény kérdésekre verszegény a válasz is. Mondatok röppentek föl s hullnak le félúton. Szavak, találgatások, füstölgések. Egy félértesülés a jőneví közgazdász feleségétől a földalatti mozgólépcsőjén. Egy másik a könyvkiadó felelős vezetőjétől. A harmadik – mert ugye véletlenek is vannak – egy húsz éve nem látott osztálytárstól, aki két hónap óta X. Y. államférfi leányát oktatja angolra, s bejáratos a házukba is.

Igen: kisebb-nagyobb hírmorzsák innen-onnan. Sovány madárkaeledel elhullajtva. Egyszer puha, másszor érdes, reszelős, köhögtető. De mi lecsapunk rá, s átláthatatlan helyzeteinkben elkezdünk mohón olvasni a változatos jelekből. Sőt, félértesüléseinket az ember teljességigényének a törvénye szerint ki is kerekítjük, mert a testi csonkasághoz hasonlóan képzeletünk csonkaságát se viseljük el magától értetődően...”*

A fentieket fosszuk meg mindattól, amitől valójában sem az idézett írást, sem Csoóri Sándor más írását nem lehet megfosztani, a korhoz kötöttségétől és politikumától, de még politikai utalásaitól sem, s maradjon benne mindaz, ami a világ iránti eredendő kíváncsiságra utal, azt a könyvtárakba bepillantó, állandóan olvasmányokat kereső, folyóiratokat olvasó fiatalembert így érdekelte mindaz, amit a világról megtudhatott. Aztán adjuk vissza az írásnak azt, ami a lényegét jelenti, a politikumát és visszafogott indulatát, azt a fiatalembert, mert hát egyetemistaként és kezdő tanárként is fiatal volt, így érdekelte mindaz, ami a politika világából eljutott hozzá.

* Csoóri Sándor: Egy nomád értelmiségi, in: Forrás-antológia 1979–1989, szerkesztette: Füzi László, Pintér Lajos, Szekér Endre, Kecskemét, 1990, 314.

18.

Azt, hogy mit fed a kor lelke kifejezés, aligha tudta volna megfogalmazni, arról pedig még kevesebbet tudott volna mondani, hogy miképpen juthat közelebb ehhez a mitikus jelenséghez, ám tény, hogy immáron majdnem negyed évszázada áll a könyvszekrényében A kor lelke című könyv címlapjával a szemlélődő felé fordítva, Horgas Béla és Levendel Júlia Liget Kiadója jelentette meg.

Bár magát a kor lelkét nehezen tudta volna meghatározni, még ifjú emberként is úgy gondolta, hogy annak legfőbb ismerője és letéteményese, nemcsak a hozzá vezető út biztosítója, hanem a jelenség megtestesítője is az irodalom. Ennek az

elgondolásnak a kialakításában nyilvánvalóan része volt a kor művészetfelfogásának, művészetfelfogást mond, s nem irodalomfelfogást, mert már önmagában az is beszél a korról, hogy az irodalmat nagyobb részét azonosították a művészettel, mintha fontosabb és több lenne a többi művészeti ágánál, később látja majd, ezt a felfogást kiváló gondolkodók is vallották.

A művészeti ágak közül az irodalom számított a legfontosabbnak, az irodalomból pedig a forradalmi művek emelkedtek ki, ennek megfelelően beszéltek állandóan az irodalom társadalmi szerepvállalásáról és forradalmiságáról, nyilvánvalóan elképesztő leegyszerűsítéssel, s nem minden aktuálpolitikai célzatosság nélkül. Petőfi, Ady és József Attila életműve állt minden oktatás középpontjában, így az ő nyiladozó irodalmi érdeklődése is az életművük irányába fordult. A központi irányítás alá kerülő érdeklődésének mégis volt egyéni színezete, talán azért, mert az iskolai tankönyveknél már diákkorában is többet olvasott.

Babits mondja, felejthetetlenül: „A Kor lelkét az írástudókban kell keresni.”* Igaz, egy másik írásában azt mondta, hogy a divat a kor lelke, de azt is mondta, hogy „a nagy költőknek külön lelkük van.”** Ó a kor lelkét még az irodalomban kereste, másképpen, mint Babits vagy Babits irodalomra figyelő kortársai, másképpen és más irodalomban, de mégis az irodalomban.

Érettségi dolgozatában Petőfi Sándor Egy gondolat bánt engemet című verséről írt, ahogy már említette, egy előző nap olvasott tanulmányt felelevenítve. Egyetemistaként Lukácsy Sándor előadását hallgatta Petőfi forradalmiságáról, a kitűnő előadó Az apostol szólószem-hasonlatát és A XIX. század költői című vers sajátos feltételrendszerét elemezte: „Ha majd a bőség kosarából / Mindenki egyaránt vehet, / Ha majd a jognak asztalánál / Mind egyaránt foglal helyet, / Ha majd a szellem napvilága / Ragyog minden ház ablakán: / Akkor mondhatjuk, hogy megálljunk, / Mert itt van már a Kánaán!” Petőfi prózai írásait olvasva maga bukkant rá ezekre a fantasztikus sorokra: „Évek óta csaknem kirekesztőleges olvasmányom, reggeli és esteli imádságom, mindennapi kenyerem a francia forradalmak története, a világnak ez új evangyélioma, melyben az emberiség második megváltója, a szabadság hirdeti igéit. Minden szavát, minden betűjét szívembe véstem, és ott benn a holt betűk megelevenedtek, és az élethez-jutottaknak szűk lett a hely, és tomboltak és őrvöngtek bennem.”***

Az érettségire és a felvételtire Király István igaz, akkor még csak kétkötetes, de mégis hatalmas monográfiájából készült fel, s bár a kétfeliről szóló forradalmiság gondolata nem győzte meg, Ady forradalmisága magával ragadta. Sokszor mondta magában A márciusi Naphoz című vers sorait: „Mert a világ siet s most kerül dűllőre: / Erdemesek vagyunk életre s jövőre? / Bűdös úr-szag, pénz-szag sehol így nem kábit, / Minden: változásért és újért kiált itt. / S ha papok tömjénjük gőgösebben rázzák, / Mindezek halálos sorsunk magyarázzák: / Petőfi szavánál van szükség jobb szóra: / Mindent meglátóra, mindent fölrugóra. / E fényes Március csatasorba állít: / Végre talán eljut bús Magyarorszáig.” Egyetemista volt, amikor a a szegedi antikoáriumban rátalált az Ady által válogatott Petőfi-verseket tartalmazó elegáns kötetre, azonnal megvásárolta.**** A kötet elején (elüljáró írásként) Ady Piros és fekete című írása áll, ma is érzi a borzongató érzést, amelyik elfogta a következő sorok olvasásakor: „Úgy válogattam össze Petőfi Sándor

forradalmi verseit, hogy megtelessék e fölséges ember aktualitása s rokonsága azokkal, akik ma Magyarországon (bárhogy fáj az ijesztő szó) forradalmat csinálunk. ... Sorban leközzöljük e könyvben, idő-sorban s rendben, azokat a Petőfi-verseket, melyek a forradalmi Petőfit mutatják meg szerintünk s Petőfi mai aktualitása szerint, a szociális forradalom Petőfijét. Hirdetjük és valljuk, hogy Petőfi nem azoké, akik belőle 1849 óta élnek, de a mienk, mind-azoké, akik Magyarországon a változás, a megújulás, a forradalom áhítóúi vagyunk."

Mindaz, amit József Attila forradalmiságáról hallott-olvasott, már nem kötötte le, érezte, hogy valójában nem az iskolás leegyszerűsítéssel tanított versei a nagy versek.

* Babits Mihály: *Az írástudók árulása*, in: Babits Mihály: *Esszék, tanulmányok*. Összegyűjtötte, a szöveget gondozta, az utószót és a jegyzeteket írta: Belia György, Szépirodalmi Kiadó, 1978. II. 210.

** Babits Mihály: *A férfi Vörösmarty*, uo.: I. 226. .

*** *Lapok Petőfi Sándor naplójából*, in: *Petőfi Sándor Prózai Művei*, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1976. A szöveg gondozás és a jegyzetek Kiss József munkája, 1976, 513.

**** *A forradalmár Petőfi* – Petőfi Sándor válogatott forradalmi költeményei, összeállította és elöljáró írással ellátta Ady Endre, Deutsch Zsigmond és Társa Kiadása, Budapest, V., Dorottya-utca 9. szám, 1910.

Uo.: 5., 6.

19.

Azok, akik az irodalmat politikumra, a politikumot pedig a forradalmiságra redukálták, nyilvánvalóan a maguk társadalomképét vagy inkább politika-felfogását vetítették rá a magyar irodalom nagyjainak munkásságára, s leegyszerűsítve idézve-értelmezve ezeket a valóban forradalmár, de nem csak forradalmár költőket, önmaguk szolgálatába igyekeztek őket állítani.

Nem számoltak azzal, hogy az általuk idézett-olvasott-tanított forradalmiság magával ragadhatja a fiatalokat, s felkészítheti őket a rendszerrel való érzelmi szembefordulásra. Így volt ezzel ő is, mondogatta magában a „forradalmi sorokat”, s az akkori világ uraira gondolt.

Érzelmi alapon.

Nem tudja, mit tett volna, ha valóban forradalomra került volna sor, önmagát ismerve azonban nem hiszi, hogy forradalmár lett volna belőle.

Nem tudta, hogy a forradalom és a társadalom mindennapi élete között teremthető-e kapcsolat.

Még gimnazista volt, amikor hallotta, hogy Pesten egyetemista megmozdulások vannak.

Nem tudja, hogy tudott volna-e forradalmár lenni, ez a kijelentés azt jelenti, hogy nem élt át forradalmi helyzeteket, ezért azt sem tudja, hogyan viselkedett volna azokban a helyzetekben.

Az általa megélt, már felnőtt korára eső társadalmi átalakulás nem forradalom volt, a történészek később majd pontosan, fogalmi nyelven meghatározzák a jellegét, nyilván felsorolják majd a forradalom kritériumait, s azt, hogy abban, ami a szeme előtt történt, mi nem volt jelen az általuk fontosnak tartott kritériumokból.

Így volt ez mindig, ez a feladatuk.

Atéli majd a későbbi történéseket, ismeri majd az átalakuló folyamat (lehet, hogy túlságosan körülíró jelleggel bír ez a kifejezés) néhány vezetőjét, elolvas

majd mindent, ami a rendszerváltás folyamában számára olvasható lesz, s nem tud mást mondani, minthogy mindig idegenkedett a teátrális jelenetekről.

Nem a változásoktól idegenkedett, hanem teátrális jelenetekről.

Meghatározó olvasmányai alapján viszont mindig értette a filmekben látott vagy a regényekben olvasott forradalmi hevületet.

Arra, hogy hova is vezetett mindaz, amiről olvasott, soha nem gondolt.

20.

Utólag tisztán látja, hogy a fősodor elvének valamikori hangsúlyozása visszaült azokra, akik fennhangon hirdették azt.

A forradalmiság hirdetése a forradalmisághoz kapcsolódó érzelmeket hívott elő.

Nyilvánvaló, hogy a fősodor elmélete a forradalmat előtérbe állító történelem-szemlélet leképeződése volt.

Mindez összefüggésben állt a marxizmus leegyszerűsítő szemléletével. Akkor így mondta ezt, leegyszerűsítőnek gondolt szemléletnek, megengedve, hogy mélyebb, bonyolultabb volt az a teória annál, mint amit az itthoni, vagy tágabb értelemben a kelet-európai alkalmazása kapcsán gondolni lehetett róla.

Ma sem tudja, hogy szükség volt-e az általa használt leegyszerűsítő jelzőre.

Történelmet tanuló diákként, majd történelmet tanító tanárként azt érezte, hogy a világ és annak története nem gyömöszölhető pár leegyszerűsített sémába, úgy, ahogy azt a teóriát náluk szinte propagandisztikus céllal használták.

Az átalakulás időszakában Zelei Miklós olvasatában találkozott Litván György gondolatával: „...a párt kultusza már a szociáldemokrata mozgalomban erős volt ..., de igazában Lenintől származik, aki ráébredt arra, hogy az eredeti marxi osztályharc-teória nem funkcionál, a munkásosztály nem képes az emberiség felszabadításában neki tulajdonított szerep betöltésére, viszont annál inkább gondolkodhat és cselekedhet helyette egy élcsapat, a párt. Trockij már 1904-ben észrevette, hogy a lenini felfogás leglényegéhez tartozik, hogy az osztályt behelyettesíti a párttal, a pártot a hivatásos forradalmárok rétegével, ezt pedig a központi bizottsággal, s megjósolta, hogy ez a folyamat végül egyetlen diktátor teljhatalmához fog vezetni.”*

Németh László még a harmincas években ehhez hasonló módon különböztette meg egymástól Lenint és Sztálint – mindez a politika manipuláló erejét mutatta meg neki, magáról a kiinduló ideológiáról azonban csak sejtéseik lehettek.

Zelei Miklós: *Az első klasszikus*, Forrás, 1989. 5. 62.

21.

Olvastott mást is, természetesen. Azt is mondhatná, hogy inkább mást olvasott, nem a fentebb felsoroltakat.

Petőfit azon túl, amivel tanulmányai vagy munkája során találkozott, ritkán olvasta, József Attilát is ritkán, s inkább később olvassa majd módszeresen, de akkor már végképpen nem az ún. forradalmisága miatt, hanem inkább azért,

mert könyörtelen logikájával ő mondta a legtöbbet a végső helyzetbe került emberről.

Később Camus-t majd ugyanezért olvassa mélyen, minden mást félretéve.

Adyt viszont sokat és sokáig olvasta, szinte állandóan, diákként is, s kezdő tanárként is.

Azt figyelte benne, ahogyan a korát értette, ahogyan értette és teremtette azt.

Adyt majdhogynem történetírói elemzések helyett olvasta, magyarázatként pedig az Ady-értelmezéseket figyelte, minden, ami vele kapcsolatban a szeme elé került, azt sugallta számára, hogy a legapróbb történések mozgatóival, s kora nagy, egyetemes mozgástörvényeivel is tisztában volt, mindent érzett, s mindent elmondott ezzel kapcsolatban.

Szerette a próféciáit is. A nagy emberek a gesztusaik által is léteznek, gondolta. Ó, azok a szép, szentenciázó hangok, ó, azok a szép pózok s törvénytevéssek.

Ó, az általam vagy, mert meg én láttalak, s régen nem vagy, mert már régen nem látlak gőgje, s ó, ahogyan elmúlt mindez.

22.

Most csak a vázról ír, arról, ami meghatározta a gondolkodását. Nyilvánvaló, hogy nem olvasott a nap minden órájában klasszikusokat, ám, ha az irányokat figyeli, mégis azt kell mondanía, hogy ez a társadalmiságot és forradalmiságot előtérbe helyező irodalomszemlélet állt a legközelebb hozzá. Feltehetően azért, mert mindenhol erről hallott, minden ezt erősítette fel.

A hetvenes évek második felétől már tudatosan választotta meg az olvasmányait. Alapvetően a népi írók munkáit olvasta, ám ezt akkor így nem tudta volna megfogalmazni. Az irodalmat nem skatulyázta be, visszanézve pedig azt mondja, hogy ez a vonulat állt hozzá a legközelebb. A népi írók munkáit tényirodalomként olvasta, s nem ideológiai jelenségként. Életének egy rövid, még a fiatalságához köthető időszakán túl az ideológiáktól igyekezett távol tartani magát. Az irodalmat viszont társadalmi céllal bíró jelenségnek tartotta, s a közösségiség legfőbb letéteményesének tartotta, egyfajta örök népiségben gondolkodott.

Visszanézve is azt mondja, hogy a hetvenes évek végén leginkább Csoóri Sándor Nomád naplója határozta meg a gondolkodását. Ha valaki akkor kérdezi, akkor is ezt a könyvet nevezte volna meg a hozzá legközelebb állóként, most is ezt teszi.

Nem a nomádság teóriája állt hozzá közel akkor, érezte ezt, a nomádságon, mint választható életformán, túljutottunk már, ő legalábbis soha nem kereste a városi életformából való kitörést, akkor talán a legkevésbé.

Mit adott neki akkor Csoóri világa? Elsőként az úgy látszik megkerülhetetlen személyességet említi. Azt, hogy az irodalom által, az olvasás által felépíthető a személyiség. Aztán azt, hogy közel, emberközelbe hozta a klasszikusokat, Illyést, Németh Lászlót, s kortársait is, Nagy Lászlót, Tornai Józsefet, Orosz Jánost. Azt, hogy a társadalmi jelenségeket is az irodalmiság összefüggéseibe helyezte. S hogy irányt adott a történelemtől, múlttól, népi kultúrától való gondolkodás-

nak, hogy a távlatosság esélyeit mutatta meg, s hogy a kultúra jelenségeit a bar-tóki modell összefüggéseibe helyezte.

Azt hiszi, az irányok voltak a legfontosabbak, az, hogy napi olvasmányai felett megjelent egy olyan mező, amelyben összekapcsolódhattak a legfontosabb jelen-ségek.

23.

A nyolcvanas évektől, mondja ma, de nem tudja pontosan, hogy is volt, nem egy-egy könyv hatott rá, inkább az ilyen-olyan társadalmi jelenségeket akarta egységben látni, társadalmi tapasztalatait akarta elrendezni. Lehet, hogy az évtized elejének folyóirat-irodalma kötötte le, lehet, hogy ennél is erősebben a rendszerváltást megelőző és az ahhoz kapcsolódó történeti irodalom. Lehet, hogy az újabb magyar irodalomból akkor olvasta el mindazt, amit egy szerkesztőnek el kellett olvasnia. Az időben visszalépve is tágította a látókörét, Kosztolányit és Babitsot ekkor kezdte mélyen olvasni. Lekötötte Kálnoky László öregkori költé-szete, erre határozottan emlékszik. Aztán az országba becsempészett példányok-ból Márait olvasta, naplói máig lekötik.

Nyilván lesz majd valaki, aki listába szedi az akkor felszínre került történeti adatokat, összefüggéseket, az akkor megtapasztalt, felismert társadalmi jelen-ségeket, azokat, amelyek a szociográfiai irodalom révén váltak ismertté, azokat, amelyek a felfrissülő történeti vagy gazdaságtörténeti, közgazdasági munka eredményei alapján mutatták meg magukat, azokat, amelyek az ellenzéki gondolkodásmód érvényesítése kapcsán tudatosultak, még ha szükségszerűen szűk körben is, nem beszélve az újabb írói-művészi nemzedék új érzékenysége által megmutatott összefüggésekről.

Összetettebbé, gazdagabbá vált a kor, összetettebbé, gazdagabbá vált az irodalom. Bárki mondhatja ezzel szemben, összetett volt korábban is, erre azt válaszolja, hogy az irodalom ekkor tudta összetettebbnek, gazdagabbnak mutatni magát. S természetesen azt is mondja, hogy ő inentől látta összetettebbnek a magyar irodalmat.

24.

Egy-másfél évtized alatt óriási változások történtek, a hetvenes évek folyóira-tai, miközben a maguk korában irodalmon túlmutató szerepet vállaltak, mintha előfutárai lettek volna annak, ami a nyolcvanas években szellemi területen tör-tént. Nem csupán a határainkon túli magyar irodalom, s így a határainkon túli magyarság ügyének előtérbe kerülésére gondol, hanem a szocializmus kritikus közgazdasági megközelítésére, ezerkilencszázötvenhat előtérbe kerülésére, s így tovább. Számos példát hozhatna, most csak egyet említ, hét évvel, ismétli, hét évvel azt követően, hogy Csoórinak többek között az információhoz jutás lehe-tetlenségét megnevező írását pengével vágta ki a Forrásból, számos szerző tol-lárból a Századvég kiadásában megjelent a nyolcvanas évek magyar társadalmi és gazdasági jelenségeit elemző, számos reformjavaslatot megfogalmazó Fordulat

és reform című tanulmány. Előbb volt a monori találkozó, ezerkilencszáznolcvanötben, aztán a Fordulat és reform ezerkilencszáznolcvanhét tavaszán, a Századvég „mellékleteként”, s ennek az évnek szeptemberében a lakiteleki találkozó. Az évtized közepétől a magyar társadalom felbolydult, alig valamivel azt követően, hogy az irodalom „elvértett”, ott még „botrányok”, büntetések, felfüggesztések követték egymást.

Akkori búskomorságát ez a ritmusváltás hozta elő.

Utalt már rá, a nyolcvanas évek első felét, a Mozgó Világ felszámolásáig, a szellem, az irodalom korszakának látta, ebben a pár évben nagyjából felszínre kerültek a magyar társadalmat később is, kicsit szomorúan teszi hozzá, máig foglalkoztató jelenségek, ez a társadalom gondolkodásának lassú átalakulását jelzi, az évtized második fele viszont már a rendszerváltás közvetlen előjátékát jelentette, itt már gyakorlati kérdések uralkodtak, az irodalom mintha kizáródott volna a történések formálásából.

Nem tudja, egy részletesebb vizsgálat igazolná-e annak az évtizednek az ily módon történt tagolását?

1985. június 14–16. között a monorierdei kempingben került sor ellenzéki gondolkodású értelmiségiek találkozójára. A résztvevők, negyvenötön voltak, az ország helyzetét, társadalmi bajait vitatták meg. Három nagy csoport képviselői vettek részt a találkozón, az ún. „demokratikus ellenzók” képviselői, az ún. „népiek” képviselői és a reformközgazdászok képviselői, a házigazda szerepét Donáth Ferenc töltötte be. A találkozóról a „társadalom felé” információ szinte nem is szivárgott ki, ő úgy szerzett róla tudomást, hogy egy megbeszélésen, hasonlóra nem is emlékszik, Hodossy Sándor, a megyei pártbizottság ideológiai titkára felhívta a szerkesztőség tagjainak figyelmét, hogy tartózkodjanak „Nagy Gáspár Miklós” verseinek közlésétől. A kérés teljesítése nem okozott számukra problémát.

A Fordulat és reform című kiadvány szerzői az ország gazdasági, társadalmi és politikai helyzetének átfogó elemzésére tettek kísérletet. Az elemzéssorozat mélysége mellett számos, később a különböző pártok, illetve az adott párt kormányra jutását követően az ország politikai vezetésében szerephez jutó szakember vett részt.

A magyarság esélyei címet viselő tanácskozássra 1987. szeptember 27-én került sor Lakiteleken, Lezsák Sándor kertjében, egy sátor alatt. A találkozón 181 értelmiségi vett részt, a tanácskozás mérete, súlya és az, hogy híre az országos nyilvánosságba is bekerült, a rendszerváltást előkészítő egyik legfontosabb történésé tette.

25.

Az a lap, amelyikhez Kecskeméten került, története során végig érintett társadalmi-politikai kérdéseket, a nyolcvanas évek elején-első felében különösképpen. Az évtized első felének irodalmi, s az irodalmon jócskán túlmutató küzdelmekben majdhogynem elvértett. Ezerkilencszáznolcvannégytől nem tudtak a korábbiakhoz hasonló nyíltsággal fogalmazni. Lehet, hogy a maga életét is ezért látta beszűkülőnek, ezért érezte, hogy légüres térbe került, mintha korábbi, tájékozódó, a jelenségre rádöbbenő, minden hírre, információra éhes élete eltűnt volna előle.

Most, amikor ismét csak átgondolja az életét, érzi, hogy át kell értékelnie mindazt, amit a maga és családja életéről gondolt. Ezerkilencszáznolcvankettőt követően, Kecskemétre való átköltözésük után született meg második gyermekük, két évvel később lakáshoz jutottak, kialakították családi életük kereteit, baráti társaságba jártak, beilleszkedtek egy város életébe, ha csak ennyi történt volna, már az sem lett volna kevés. Ekkor, gyakorlatban tanulta a szerkesztést, akkori tapasztalatai ma is segítik. Meghatározó barátságokat kötött számára fontos írókkal, napi tapasztalatokat gyűjthetett, ezt nem cinikusan mondja, minden apró adalék fontos volt számára, s nem csupán apróbbak megfigyelésére nyílt lehetősége, bár távolról, de érzekelte az irodalom és politika küzdelmét, értesült a legfontosabb történések háttér-mozzanatairól is, s írta-írhatta a tanulmányait-kritikáit. Első kötete ezekből az írásokból áll majd össze, ezerkilencszáznolcvankilencben jelenik majd meg. Mindez azonban nem tette boldoggá, az ütközések érintették az életét, távlatot pedig nem látott maga előtt.

Az életüket meghatározó körülállásokat, alapvető kereteket ekkor alakították ki a maguk számára, belépett abba a körbe, amelyikbe korábban szeretett volna bekerülni, s mégis, ekkor és itt is azt érezte, hogy mintha kívül állna a történéseken.

Régen, akkor, amikor mindez megtörtént, minden apró történetet igyekezett megjegyezni, leveleket, kéziratokat tett el azzal, hogy az utókor majd összerakja a történéseket.

Akkor, amikor az a világ szétesett, érdektelenné vált minden korábbi adat, történes.

Mit látott akkor abból a világból, amelyik korábban teljesen zárt volt előtte, legalább a jegyzetben ezt a kérdést is érintenie kell. Látta a rendszer mindennapos működését, az apró hírmorzsák születését, ezek a morzsák éltették, akkori kifejezést használva, a második nyilvánosságot. Testközelből élte meg a Forrás körüli csatákat, ezek közül a legdurvább az 1983-as szárszói tanácskozással foglalkozó számhoz kötődött 1983 augusztusában. Hosszú, feszültségekkel terhes hetek teltek el újságcikkkel, feljelentésekkel, sokáig nem lehetett tudni, hogy mi lesz a lap sorsa, s hogy dolgozhatnak-e tovább. Végül Hatvani Dániel újabb, ismét csak utolsó pártfegyelmet kapott, ami természetesen nem oldott meg semmit sem. Ott volt, amikor a megyei pártbizottság ideológiai titkára szerkesztőségben ismertette a döntést, máig emlékszik arra, ahogy Zám Tibor nagy indulattal fejtette ki a véleményét erről az egész történetről.

A Mozgó Világ körüli ütközetekről Hatvani Dániel számolt be a szokásos főszerkesztői értekezleteken elhangzottak alapján, barátai révén is rengeteg hír jutott el hozzá. Emlékszik egy kiadványra is, ez talán a pesti jogi karon lezajlott vita anyagát tartalmazta, mi volt ez, hogyan jutott hozzá, nem emlékszik már rá.

1982-ben az aktuális Tiszatáj-botrány kapcsán hívták fel a pártközpontba Ilia Mihályt, s ajánlották fel neki a Tiszatáj főszerkesztői posztját, amit ő erkölcsi alapon állva visszautasított. Tanára telefonon tájékoztatta, hogy hosszú, alapos levélben számol majd be a történetekről, a levelet pedig a Baka Istvántól kapott Kincskereső-fejléccet viselő borítékba teszi, így talán elkerüli majd a szervek figyelmét. Nem kerülte el, a levelet hosszú hetekig nem kapta meg.*

Az 1986-ban megtartott írószövetségi közgyűlésen nem vett részt, ekkor voltak Buda Ferencsel a Szovjetunióban. Az első közgyűlés, amelyen részt vett, a rendszerváltás folyamataiban volt, miniszterelnökként még Németh Miklós volt jelen. Emlékei szerint Sándor Iván előbb Háy Jánosnak és Kemény Istvánnak mutatta be, aztán Kertész Imrének.

* Szőnyi Tamás hatalmas munkájában máskorra teszi ezt a történetet. Eszerint Ilia tanár úr tanszéki szobájában beszélgettek Csapody Miklósnak a kulturális minisztériumból való kirúgása után, tanára ekkor mondta el neki, hogy „Baka Istvántól kapott pár száz Kincskereső-borítékot, »mert levelezése így hivatalosabbnak tűnik, biztonságosabb, mint a magánlevél«, naivitás, ha ezt hitte, s pláne, hogy beszélt is róla). A helyzetet elemezve megállapították, hogy Csapody elbocsátásával a minisztérium »kiesik látókörükből«, nem nagyon marad ott ember, akitől információt szerezhetnének (de Ilia azért három nevet kimondott). Szőnyi Tamás: *Titkos írás – Állambiztonsági szolgálat és irodalmi élet 1956–1990. I–II.* Noran Könyvesház, 2011. II. 614–615.

26.

A Forrás vidéki folyóirat volt, a hangsúlyt most, és csak most, a vidékire teszi. Akkor sokat beszéltek a vidékiségről, a vidékiség tüneteiről, feltehetően azért, mert a kifejezés sértette azokat, akiket ezzel a jelzővel neveztek meg.

Feltehetően azért is gyakran használták ezt a kifejezést, mert a vidék-vidékiség kérdése a hatvanas évektől napirenden volt.

A Trianon utáni Magyarország szinte szükségszerűen vált egy központú országgá, ennek következtében Budapest az élet minden területén középponti szerephez jutott. A szocializmus központosítása ezeket a tendenciákat felerősítette, minden hivatalnak Budapesten volt a központja, minden tájékoztatási fórum központja Pesten volt, emlékszik, hogy a vidéki tévéstudiók létrejötte önmagában is nagy esemény volt, nem beszélve a vidéki könyvkiadás megjelenéséről. Úgy gondolja, hogy az élet a hatvanas évektől már nem bírta el a teljes központosítást, ezért jelentek meg a vidék önálló témaként, s ezért kaphattak a megyeszékhelyek a korábbinál nagyobb fejlődési lehetőséget, a maguk vidékének rovására.

A vidéki folyóiratok létrejötte ebbe a folyamatba illeszkedik, s talán ezért ellenőrizték őket az átlagosnál is jobban. A folyóiratok után, számos esetben azokhoz tapadva, jöttek a vidéki könyvkiadók, ő maga külön sorozatban ismertette a vidéken megjelent könyveket. Aztán jöttek a vidéken létrehozott akadémia-intézetek, kutatóintézetek, s így tovább.

A feltételek azonban, legalábbis a folyóiratok terén, soha sem ugyanazok voltak. A lapra fordítható pénzösszeg, legalábbis abban az időszakban mindig, kisebb volt a pesti lapok rendelkezésére álló összegnél, így a példányszám és a honorárium is. Abban a városban, amelyikben élt, soha nem volt központi napilapnak tudósítója, a rádióknak sem, így minden interjú, beszélgetés kedvéért Pestre kellett utaznia.

Még ma is előfordul, pedig az utazás ma már a korábbiaknál jóval kisebb energiát-időt követel, mint korábban, hogy a munkáját végző újságíró nem utazik le Kecskemétre, a le szócskát itt tudatosan, s majdhogynem idézőjelben használta.

Nem tud mást mondani, munkájuk kisebb visszhangot kapott, mint másoké, a jelenséget viszont soha nem növesztette fel, még magában sem.

A Forrás indulása és jellemző vonásainak kialakulása elválaszthatatlan a Bács-Kiskun megyében és így Kecskeméten a hatvanas évek végén-hetvenes évek elején kialakult társadalmi-művészeti-politikai légkörtől.

Kettős folyamatról beszélhetünk ennek kapcsán is, egyrészt a természetes decentralizációs tendenciák mutatkoztak meg az itteni szellemi-művészeti élet látványos, másutt szinte irigyelt fejlődésében, másrészt látnunk kell azt is, hogy a helyi politikai erők támogatása nélkül mindez a maga látványos módján nem mehetett volna végbe.

Ez a mostani fejlődési szakasz az elkerülhetetlen iparosításhoz és modernizációhoz kapcsolódott. Felülről irányítottan ment végbe ez a folyamat is, főképpen a kultúra területén, noha voltak benne spontán mozzanatok, főképpen pedig szerephez jutott benne a külső világ változásaihoz való alkalmazkodás kényszere. Kecskeméten mintha gyorsabb lett volna az átalakulás, mint másutt, más vonatkozásban viszont legalább annyi megoldatlanság keletkezett, mint másutt.

Bár a Forrás indulása elképzelhetetlen lett volna a politikai támogatottság nélkül, ahogyan a megyei-városi szellemi-művészeti élet gazdagodása is a felülről származó akarat és az itteni, akkor megerősödő értelmiségi réteg szándékának találkozásából nőtt ki, a lap történetét végigkísérték a politikai erőkkel való ütközések. Ebben a vonatkozásban egyáltalán nem tartható véletlennek, hogy Hatvani Dániel, aki a lap indulásától egészen 1988 végéig érzékelte a Forrás körüli történéseket, ráadásul 1974 januárjától 1988 decemberéig a lap főszerkesztője is volt, a Forrásnál eltöltött éveire emlékező emlékiratának a Tílalomfák árnyékában címet adta. Az ütközések elkerülhetetlenek voltak, a hatvanas évek közepének-végének viszonylagos nyitottságát követően a hetvenes években a magyarországi hatalmi berendezkedést ismét a megmerevedés jellemezte, az egyre súlyosbodó gazdasági-társadalmi problémákkal való szembenézésre való képtelenség.

„Megyei” szinten, merthogy a Forrás körül történtekkel a megyei vezetők foglalkoztak, még akkor is, ha az utasítások hozzájuk is felülről érkeztek, csak viszonylagos önállóság alakulhatott ki, ezt a kapcsolatrendszer is az alá- és fölérendeltség bonyolult hálózata, s a sajátos, sokszor önös érdekek képviselete jellemezte. Ez a sajátos kapcsolatháló a külső szemlélő számára, egy irodalmi folyóirat szerkesztőségének tagjai annak számítottak, teljességgel áttekinthetetlen volt, ami a tájékozódást erősen megnehezítette.

A megyei vezetők viszonylagos szabad mozgása a legtöbb esetben védte a lap munkatársait, ám arra is volt példa, hogy a folyóiratban megjelentek által saját világuk megsértését látták. A politikai és a szellemi szféra ütközésére, amely végigkísértte a hazai szocializmus utolsó évtizedeinek történetét, a számos kínálkozó példa közül csak a korszak legnagyobb szerkesztőegységének, Ilia Mihálynak a Tiszatáj éléről való eltávolítását említi meg, s utal az ezt tíz esztendővel követő botrányra a Mozgó Világ körül, amikor is a lap teljes szerkesztőségét eltávolították.

A Forrás „megrendszabályozásának” története 1972-ben kezdődött, akkor Fábián László egy írásban a fiatalok életérzéséről beszélt, a romantikára való hajlandóságukról, majd pedig feltette a kérdést: „De akkor miért van, hogy a művészetek, az irodalom rend-

re-másra az érzelmek létjogosultságáról beszél, hogy bestsellerszinten is egy érzelmes giccs győzte le a pornográfiát és a sadizmust? (Lásd: Szerelmi történet) Hogy Párizsban, Ceylonban, Mexikóban, Csehszlovákiában, Lengyelországban kitárt ingmellel rohannak sortűzbe, szuronyokba?”*

A rosszallást, meglehet, ma már magyarázni kell, ezt is a „testvéri szocialista országok”, Csehszlovákia és Lengyelország említése váltotta ki. Ezt követően az 1972/5-ös szám terjesztését betiltották, Varga Mihályt, a lap alapító szerkesztőjét pedig eltávolították a Forrás éléről. Hosszas tanakodás után, ez egész esztendőtt tett ki, a lap meghatározó gárdájához tartozó Hatvani Dánielt nevezték ki főszerkesztőnek, a szerkesztőség szerkezete, évtizedekre érvényesen, akkor is, ha közben a személyek változtak, ekkor alakult ki. Hatvani Dániel mellett Szekér Endre töltötte be a főszerkesztő-helyettesi posztot, aki a főszerkesztő-váltások időszakájában megbízott főszerkesztőként is tevékenykedett, miközben, egészen nyugdíjba vonulásáig, tanári hivatása követelményeinek is eleget tett. Buda Ferenc ugyancsak 1974 januárjától szerepel a lap főmunkatársaként, a technikai szerkesztő Goór Imre volt. Pintér Lajos 1976-ban került a laphoz, Komáromi Attila 1985-ben, Dobozi Eszter 1989-ben. Az 1974-es változás következménye volt az is, hogy az addig kéthavonta megjelenő folyóirat inntől kezdve évente tízszer jelent meg, 1979-től kezdve pedig havonta, ebben azóta is csak egy-egy összevont szám megjelenése hozott változást.

* Fábíán László: *Ifjúság, státuszjelképek, ideálok*, Forrás, 1972. 5. 79–80.

28.

A maga által választott úttal kapcsolatban mindig foglalkoztatta, hogy valóban választotta-e ezt az utat, vagy csupán a számára kijelölt, egyetlen utat járta ilyen vagy olyan következetességgel.

Erzi, s nyilván mindenki érzi, aki hozzá hasonló úton járt, hogy az ő életükben csupán a régi világukból való kilépés volt azonos, az, ahogyan az új világba beléptek, már szinte minden vonatkozásában más és más volt, ezért is szólhatott arról a korai történetről, legalábbis viszonylagos társadalmi érvényességgel, s ezért nehéz ezekben az újabb történetekben akárcsak parányi közös vonást is feltárni.

Őt az élete az irodalomhoz kötötte, az irodalom és a társadalom más ritmus szerint mozdult, az ő élete ezért lett más, mint a többieké.

29.

Most arra gondol, hogy minden életnek megvan a maga sajátossága. Ha így van, akkor nyilván az övének is, teszi hozzá az előbbiekhöz. De azt is tudja, hogy ők gyorsabban, nagyobb váltásokban élnek az életüket, mint ahogy eleik élték a maguk életét. Az emberek ma több életet élnek, mint amennyit ők éltek, a maga életének sajátosságát ezért is nehéz meghatározni.

Ha visszanez arra, ami eddig történt vele, azt kell mondania, hogy a világ megteremtette számára a kilépés szabadságát, azt is mondhatja, hogy kikényszerítette, ráerőltette a kilépést, de kilépéséhez kötöttségeket is társított, ezért nem érezte soha, hogy akár egyetlen pillanatra is szabad lenne.

Szabadságon nyilvánvalóan nem az elvont szabadságot érti, hanem azt, hogy döntéseiben mindig több körülményt kellett mérlegelnie.

30.

Nem tudja, volt-e, s ha igen, mekkora szerepe volt az életében a választásnak. Választásról beszél, valójában azonban a döntésre-döntésekre gondol. Néha úgy érzi, hogy valamikor fellépett egy lépcsőre, s azóta szinte mechanikusan járja a maga útját.

Mintha mindig csak megcsinálta volna azt, amit éppen kellett.

Nem volt így, ezt is tudja.

Nem csak a kor légköre emelte ki otthonról, neki is tanulnia kellett ahhoz, hogy középiskolába, egyetemre kerülhessen.

Nyitottnak, kíváncsinak kellett lennie a világ iránt, máskülönben egyetemi tanulmányai sem kötötték volna le.

Máig büszke – igaz, csak önmaga előtt – arra, hogy nemet tudott mondani a szervezési kísérletekre. Ha azokban a pillanatokban másképpen viselkedett volna, akkor semmi sem mentette volna meg a lelki összeomlástól.

A tanárság ideiglenes biztonságát otthagya a szerkesztés állandó ideiglenességéért, e mögött is döntés húzódott meg.

Valójában sokszor kényszerül döntésekre, életformát váltott, várost is váltott, s szinte mindig az általa becsült munkát végezte.

Úgy végezte a munkáját, hogy közben állandóan érezte a kötöttségeket.

S úgy, erről senkinek nem beszélt, hogy egy-egy munkán már az elvégzése pillanatában túllépett, s azonnal az újabbat kereste.

31.

Túl minden nagy, akár történeti léptékkal mérhető változáson, tisztán látszik, hogy életében két szakasz nyílt ki, az egyik a folytonosan emlegetett „otthoni” világhoz kapcsolódik, a másik az, amelyik az otthoni után következett, s tart immáron negyven éve. Közben végezte el az egyetemet, közben lett szerkesztő, közben őrizte meg magában a kíváncsiságot az irodalom és a naponta érkező kéziratok iránt – s közben történt meg a rendszerváltásnak nevezett átalakulás a nyolcvanas évek végén. Későbbi nemzedékek, történetírók nyilvánvalóan a rendszerváltás éveit jelölik majd meg a társadalmi törésvonal időszakaként, nem is tehetnek másként, a magyar és a kelet-európai átalakulásokat ezek az évek rántják magukhoz, egy-egy ember életében azonban nem mindig közvetlenül mutatkozik meg a történelem.

Érzi, hogy túlságosan gyorsan kimondottnak tűnik a fenti mondat. Igen, az egyes ember életében bekövetkező átalakulások nem közvetlenül kapcsolódnak ahhoz, amit a történelemkönyvek változásnak-átalakulásnak mondanak, de ez sem igaz így, mert a társadalmi-gazdasági-politikai-kulturális mélystruktúra átalakulása elkerülhetetlenül visszahat az emberek életére, az átalakulások hatása alól nem vonhatja ki magát senki.

Így, ebben az összefüggésben mondja azt, hogy az ő világa alapvetően az otthonról való kilépéssel változott meg, s akkor fordult gyökeresen új irányba.

Azt is mondja, azzal együtt, hogy az otthoni világból való kilépése elkerülhetetlen volt, annak drasztikusságát, a visszatérés lehetetlenségét a mai napig szenvedti.

A rendszerváltás érintette, természetszerűen érintette az életét, de már azon a világon belül érintette, amelyikbe otthonról kilépve belekerült.

32.

A változásokra nem csak azért nem gondolt, mert nem politikai kategóriákban gondolkodott, s a politika tudományáról akkor még nem is hallott, hanem azért sem, mert egészen a nyolcvanas évek második feléig a politikai változások lehetősége fel sem merült.

A társadalom más ritmust követett, mint az irodalom. Az irodalom a maga utolsó nagy radikalizálódását a nyolcvanas évek elején élte meg, mondjuk, ezerkilencszázhetvenkilenc-től ezerkilencszáznolcvannégyig, utána az irodalom már elvesztette azt a lehetőséget, hogy közvetlenül szóljon a társadalomhoz. Noha létezett a hazai ellenzék, a társadalmi változások elindításához külső hatásokra, Gorbacsov reformjaira is szükség volt. Ez az időszak ismét megemelte az irodalmat, de ehhez az irodalomhoz már egyre inkább a politikai érdeklődés társult.

Szinte mindent elolvasott, ami akkor új ismereteket adott a múlttól, közelmúlttól, ezerkilencszázötvenhatról, a Kádár-rendszeréről, a Szovjetunióról, annak történelméről, s így tovább, a politika világába azonban nem lépett bele.

33.

Most kérdez megint. Azt kérdezi, valóban így, figyelve – kívül állva – élte-e meg a rendszerváltáshoz vezető időszakot.

Azt kérdezi, hogy ebben a történetben mi az, ami általánosítható, s mi az, ami személyes, ami hozzá, egyedül hozzá köthető.

Azt is kérdezi, vajon nem a személyes vonások, történések a legfontosabbak, főképpen az életünket körülfogó, azt egyre inkább uraló rendszerek-hálózatok közepette.

Mindezek után még azt is kérdezi, egyre szomorúbban, de nem a maga sorsa miatt szomorúan, hogy kit érdekel akár már ma is a történelemnek, a megélt történelemnek ez a finomnak gondolt tagolása.

Élnek még köztünk olyanok is, akik már a rendszerváltás előtt is éltek, hallotta a rádióban a mellbevágó, mert már most a süllyeszítő irányába mutató mondatot.

Az, aki ezt a mondatot mondta, nem lehet több huszonkettő-huszonhárom évesnél, ha nem így lenne, akkor már ő is élt volna a rendszerváltás előtt.

Ezt a fiatalembert már biztosan nem érdekli az ő gondolkodása.

(Folytatjuk)